

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

BƏDİİ MƏTNLƏRDƏ XÜSUSİ ADLARIN STRUKTUR- SEMANTİK ASPEKTLƏRİ

İxtisas: 5704.01 – “Dil nəzəriyyəsi”

Elm sahəsi: Filologiya elmləri

İddiaçı: **Günəl Xanlar qızı Yunusova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2026

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin
Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Məsməxanım Yusif qızı Qaziyeva

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Bahar Cumay qızı Cəfərova

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Cavanşir Xankişi oğlu Muradov

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ramilə Misirxan qızı Fərəcova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya
şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Nadir Balaoğlu oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Gülsüm İsrail qızı Hüseynova

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Dilin leksik fondunun əhəmiyyətli bir hissəsini xüsusi adlar tutur. Bəzən insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət belə xüsusi adlar olmadan mümkün olmur.

Bir anlıq insanları, heyvanları, ulduzları, planetləri, bədii əsərləri, publisistik və elmi əsərləri, sənət əsərlərini və başqa varlıqların adsız olduğunu düşünmək belə olmur. Bu mənada xüsusi adlar insan həyatında və kommunikasiya prosesində olduqca vacib rola malikdirlər. Müasir dillərdə xüsusi adlar ümumi adlara nisbətən çoxluq təşkil etsə də biz çox vaxt bunun fərqinə varmırıq. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusi isimlər insan həyatının bütün sferalarında geniş istifadə olunur. Bu səbəbdən də onların tədqiqi olduqca vacibdir. Çünki onomastik vahidlərdən düzgün istifadə dildə yiyələnməyi asanlaşdırır, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin qurulmasına kömək edir, tərcümə prosesində isə mətnin doğru anlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Lüğət fondunun dinamik dəyişən layı olan xüsusi adlar adı verən xalqın koqnitiv təsəvvüründə mövcud olur. Xüsusi adların xarakterinə və tərkibinə müxtəlif ekstralingvistik amillər (ideoloji, tarixi, coğrafi, sosial, mədəni, dil əlaqələri və s.) təsir edir. Buna görə də xüsusi adların içində milli mənşəli adlarla yanaşı alınma adlar da olur. Bəzən mədəni və tarixi şəraitlə bağlı olaraq dildə alınma xüsusi adlar milli adları da üstələyə bilir. Məsələn, Avropa xalqlarının çoxunda antroponimlərin əksəriyyətini yunan, latın və qədim yəhudi mənşəli adlar təşkil edir. İslamı qəbul etmiş xalqlarda isə kifayət qədər ərəb və fars adlarına rast gəlinir.

Texniki terminlər kimi, xüsusi adlar da leksik sistemdə xüsusi yerə malik olurlar. Bu sistemdə dil qanunları spesifik olaraq dəyişir. Onlarda elə qanunlar vardır ki, onlara dilin digər altsistemlərində rast gəlinmir. Xüsusi ada çevriləndən sonra söz əvvəlki sözdən fərqli həyat yaşamağa başlayır və bəzən onunla tam əlaqəni də itirə bilir. Bu səbəbdən də bəzən xüsusi adların etimoloji izahını vermək də asan olmur.

Xüsusi adlar bədii ədəbiyyatda da mühüm rola malik olur. Çünki xüsusi adlar həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, bədii ədəbiyyatda da xüsusi mövqeyə malik olur. Hər hansı bir bədii əsəri xüsusi adsız təsəvvür belə etmək olmur. Çünki bədii ədəbiyyatda istifadə edilən onomastik vahidlər hər bir xalqın bədii təfəkkürünün ifadə vasitələrindən biri olan onomastik vahidlərin günümüzə qədər gəlib çıxmasında özünəməxsus rola malikdir. Bu mənada xüsusi adların və onların bədii mətnlərdə işlənməsinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ümumiyyətlə, onomastik vahidlərin öyrənilməsinin tarixi heç də az deyil. Bu da artıq qeyd edildiyi kimi, insan cəmiyyətinin formalaşdığı dövrdən bu günə qədər xüsusi adlara olan maraqdan irəli gəlir. Azərbaycanda isə ilk elmi yanaşmaya biz hələ A.Bakıxanovon “Gülüstanı-İrəm” əsərində rast gəlirik. Sonrakı dövrlərdə isə bu proses davam etmiş və Azərbaycan onomastikasının öyrənilməsi baxımından xeyli iş görülmüşdür. Ümumilikdə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan onomastika məktəbi keçmiş sovet dövründə də xüsusi ilə seçilirdi. Bu sahədə H.Əliyevin (“Ümumi antroponomika problemləri”)¹, A.Axundovun (“Torpağın köksündə tarixin izləri”)², A.Qurbanovun (“Azərbaycan onomalogiyasının əsasları”)³, T.Əhmədovun (“Azərbaycan toponimikasının əsasları”)⁴ və digərlərinin gördüyü işlər müasir Azərbaycan onomastika elminin inkişafında böyük rol oynamışdır. Müstəqillik illərində də bu sahədə xeyli iş görülmüş, yeni-yeni monoqrafiyalar, fəlsəfə və elmlər doktorluğu dissertasiyaları müdafiyyə edilmişdir. Bu dövrdə Q.Məşədiyevin (“Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili (Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi

¹ Əliyev, H. Ümumi antroponomika problemləri / H.Əliyev. - Bakı: -Azərbaycan Dövlət Universiteti, -1985, -128 s.

² Axundov, A. Torpağın köksündə tarixin izləri / A.Axundov. Seçilmiş əsərləri, (iki cildə), I c., - Bakı: -Elm və təhsil, -2012. - s.358-442

³ Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları / A. Qurbanov. (İki cildə), I c., - İstanbul: İmak, - 2019. - 280 s.; Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları / A. Qurbanov. (II c). İstanbul: - İmak, - 2019. - 432 s.

⁴ Əhmədov, T. Azərbaycan toponimikasının əsasları / T.Əhmədov. – Bakı: BDU nəşr, - 1991, - 318 s.

əsasında)”⁵, R.Eyvazovanın (“Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər”)⁶, A.Paşayevin “Azərbaycan antroponimiyası-nın leksik problemləri”⁷, “Azərbaycan antroponimikası”⁸, “Azərbaycan təxəllüşünəslığının əsasları”⁹, Türk mənşəli onomastik vahidlər. (Müqayisəli onomastika)¹⁰, F.Xalıqovun (“Azərbaycan onomalogiyası”)¹¹, M.Çobanovun (“Azərbaycan antroponimiyasının əsasları”), Ç.Hüseynzadənin (“Orta əsrlər ərəb dilli abidələrdə türk mənşəli antroponimlər”)¹², Y.Cəfərlinin (“Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə”)¹³, F.Qurbanovanın (“İngilis və alman antroponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri”)¹⁴, (“Azərbaycan şəxs adları. İzahlı lüğət”)¹⁵, S.Mirmahmudovanın (“Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli oykonimlər”)¹⁶, P.İsmayılovun (“Kəlbəcər rayonunun yer-yurd adları”)¹⁷, R.Xalıqovanın (“Azərbaycan antroponimi-

⁵ Məşədiyev, Q. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili (Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi (SMOMPK) əsasında) / Q. Məşədiyev. Bakı: - Elm və təhsil, - 2010. - 232 s.

⁶ Eyvazova, R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər / R.Eyvazova. - Bakı: - Elm, - 2005. - 370 s.

⁷ Paşayev, A. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri / A. Paşayev. - Bakı: Maarif, - 1997. - 252 s.

⁸ Paşayev, A. Azərbaycan antroponimikası / A.Paşayev. - Bakı: Elm və təhsil, - 2015. - 320 s.

⁹ Paşayev, A. Azərbaycan təxəllüşünəslığının əsasları / A. Paşayev. - Bakı: - Elm və təhsil, - 2018. - 304 s.

¹⁰ Paşayev, A. Türk mənşəli onomastik vahidlər. (Müqayisəli onomastika) / A. Paşayev. - Bakı: - 2017. - 252 s.

¹¹ Xalıqov, F. Azərbaycan onomalogiyası / F.Xalıqov. - Bakı: Müəllim, - 2009. - 242 s.

¹² Hüseynzadə, Ç. Orta əsrlər ərəb dilli abidələrdə türk mənşəli antroponimlər / Ç.Hüseynzadə. - Bakı: Elm və təhsil, - 2012. - 152 s.

¹³ Cəfərlili Y. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə / Y.Cəfərlili. - Bakı: Elm və təhsil, - 2014, - 386 s.

¹⁴ Qurbanova, F. İngilis və alman antroponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri / F.Qurbanova. - Bakı: -Elm və təhsil, - 2010. - 336 s.

¹⁵ Qurbanova, F. Azərbaycan şəxs adları. İzahlı lüğət / F.Qurbanova. - Bakı: 2019. - 1328 s.

¹⁶ Mirmahmudova, S. Ermənistan ərazisində Azərbaycan mənşəli oykonimlər / S.Mirmahmudova. - Bakı: Teas Press, - 2015. - 384 s.

¹⁷ İsmayılov, P. Kəlbəcər rayonunun yer-yurd adları / P.İsmayılov. - Bakı: - Elm, -2012. - 203 s.

kasının inkişaf yolları”¹⁸, E.Abişovun (“El-oba adlarının izi ilə”)¹⁹, M.Əmrahovanın (“Abbasqulu Ağa Bakıxanovun (Gülüstani-İrəm)²⁰ əsərində qeydə alınmış toponimlərin tarixi-lingvistik təhlili”. Fil. üzrə fəls. doktoru dissertasiyası), R.Əliyeva (“Folklorda onomastika məsələləri”)²¹, A.Tapdıqovun (“Azərbaycan dilində mifoloji toponimlər”), N.Əsgərovun “Areal türk onomastik vahidlərinin lingvistik xüsusiyyətləri”)²², R.Həbiblinin (Azərbaycan təbiiqi onomastikası. Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı)²³ və digərlərinin adlarını qeyd etmək olar.

Müstəqillik illərində onomastikanın konkret sahələri ilə yanaşı onların üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlı əsərlər də yazılmağa başlayıb və bu sahədə də müəyyən işlər görülmüşdür. Doğrudur, hələ sovet vaxtı dil tarixi və üslubiyyatla bağlı yazan tədqiqatçılar öz əsərlərində onomastik vahidlərin də üslubi xüsusiyyətlərinə diqqət edirdilər. Son zamanlar isə, Ə.Əliyevin “Bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlər”²⁴, D.Əliyevanın Toponimlərin üslubi lingvistik xüsusiyyətləri (M.S.Ordubadinin romanları əsasında)²⁵, Q.Mustafayevanın “Onomastik vahidlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri”²⁶, M.Soltanov “Aşıq yaradıcılığında işlənən onomastik vahidlər bədii-

¹⁸ Xalıqova, R. Azərbaycan antroponimikasının inkişaf yolları / R.Xalıqova. – Bakı: - 2009. - 152 s.

¹⁹ Abişov, E. El-oba adlarının izi ilə (Laçın) / E.Abişov. – Bakı: Nafta-Press, – 2007. – 136 s.

²⁰ Əmrahova, M. Abbasqulu Ağa Bakıxanovun (Gülüstani-İrəm) əsərində qeydə alınmış toponimlərin tarixi-lingvistik təhlili: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası) / - Bakı: 2017. - 147 s.

²¹ Əliyeva R. Folklorda onomastika məsələləri. Bakı – 2010, 144 s.

²² Əsgərov, N. Areal türk onomastik vahidlərinin lingvistik xüsusiyyətləri / N. Əsgərov. Bakı: Elm, - 2005. - 486 s.

²³ Həbibli, R. Azərbaycan təbiiqi onomastikası / Filologiya elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı) / - Bakı: 2021. - 56 s.

²⁴ Əliyev, Ə. Bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlər / Ə.Əliyev. – Bakı: - Elm və təhsil, - 2021. - 208 s.

²⁵ Əliyeva D. Toponimlərin üslubi lingvistik xüsusiyyətləri (M.S.Ordubadinin romanları əsasında) / D.Əliyeva. – Bakı: - Maarif, - 2000. – 81 s.

²⁶ Mustafayeva, Q. Onomastik vahidlərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri / Q. Mustafayeva. - Bakı: Nurlan, - 2001. - 180 s.

üslubi vasitə kimi”²⁷, Hüseynova H. “Bədii əsərdə onomastik vahidlərin rolu”²⁸ və digər əsərlər nəşr olunmuşdur. Bu əsərlərdə onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dünya dilçiliyində də onomastika ilə bağlı xeyli monoqrafik tədqiqatlar aparılmışdır. Biz dissertasiyada dünya dilçiliyində, o cümlədən rus dilçiliyində bu sahədə yazılmış bir sıra tədqiqatlara öz dissertasiyamızda istinad etmişik və bu əsərlər dissertasiyanın nəzəri əsasını təşkil edir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı dil sistemində olan xüsusi adlar, predmeti isə bədii mətnlərdə işlənən xüsusi adlardır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Artıq qeyd edildiyi kimi, onomastik tədqiqatlar dilçilik araşdırmalarında həmişə üstün mövqeydə olmuş, xüsusən də son illər bu tədqiqatlar daha da artmışdır. Bu da heç şübhəsiz onomastikanın insan həyatında oynadığı təkrarolunmaz rolla bağlıdır. Bədii ədəbiyyatı da onomastikasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Dissertasiyada xüsusi adların struktur-semantik aspektlərinin təhlili qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur. Bu məsələnin araşdırılması baxımından qarşıda duran vəzifələr aşağıdakılardır:

- Onomastikanın bir elm sahəsi kimi dilçilik elmində yerini müəyyən etmək;
- Onomastik leksikanın dil sistemində yerini müəyyən etmək;
- Xüsusi adların struktur və dil (xüsusən də) semantik spesifikasiyi, onun ümumi isimlərdən fərqiini müəyyən etmək;
- Xüsusi adların meydana gəlməsi və inkişaf qanunauyğunluqları, dil amilinə və onların təkamülündə dildaxili və xarici amillərin rolunu müəyyən etmək;
- Bədii ədəbiyyatda işlənən onomastik vahidlərin spesifikasiyi, onomastik söz ehtiyatının müxtəlif funksional üslublarda istifadəsini müəyyən etmək;

²⁷ Soltanov, M. Aşıq yaradıcılığında işlənən onomastik vahidlər bədii-üslubi vasitə kimi / M. Soltanov. – Bakı: Elm və təhsil, - 2018. - 184 s.

²⁸ Hüseynova, H. Bədii əsərdə onomastik vahidlərin rolu / H.Hüseynova. - Bakı: - ADPU, - 2017. - 190 s.

- Onomastikanın tətbiqi (tərcümə, transliterasiya və s.) problemləri müəyyən etmək;
- Xüsusi adların digər dillərə ötürülməsi və alınması problemlərini müəyyən etmək;
- Xüsusi adların təsnifi məsələsini müəyyən etmək;
- Bədii mətnlərdə antroponimlərin üslubi imkanlarını müəyyən etmək;
- Bədii əsərlərdə işlənən ləqəblərin üslubi linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- Bədii əsərlərdə xüsusi adların struktur-semantik təsnifatını aparmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində deskriptiv - təsviri, komparativ – müqayisəli-tarixi, tipoloji-tutuşdurma, areal və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir. Müxtəlif əsərlərdə işlənən xüsusi adlar tədqiqatın əsas mənbəyi rolunu oynamışdır.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar: Dissertasiya çərçivəsində bədii mətnlərdə işlənən xüsusi adların struktur-semantik aspektləri ilə bağlı aşağıdakı məsələlər müdafiəyə təqdim olunur:

- Xüsusi adların öyrənilməsi problemi qədim zamanlardan mövcud olsa da bu gün də bir çox dillər ləksik sistemin bu layına xüsusi diqqət yetirirlər;
- Xüsusi adlar ayrı-ayrı obyektlərə təyin edilir və yalnız bir dil mühitində deyil digər mühitdə də eyni ilə işləyə bilər;
- Dillilikdə mübahisə doğuran məsələlərdən biri də ad sisteminə komponentlərin sayı məsələsidir;
- Bədii ədəbiyyatda ləqəblər üslubi çalar yaratmaqla yanaşı yazıçının obraza münasibəti və ifadə etmək istədiyi fikri bildirmək üçün ən uğurlu vasitələrdən biridir;
- Bədii ədəbiyyatda ləqəblərdən bir üslubi vasitə kimi geniş istifadə edilir;
- Bədii əsərdə obrazlara verilən ənənəvi adlarda çox vaxt millilik qorunur;
- Bədii adlar müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilə bilər;
- Deonimlər bədii mətnlərdə bədii adların transformativləri kimi çıxış edir;

- Konnotativlər bədii mətn daxilində əlavə mənə yaratmağa xidmət edir;

- Bəzən ümumiləşmə nəticəsində adlar tipikləşdirilir və bu da nəticə etibarlı ilə ümumi ismə keçid üçün bir vasitə rolunu oynayır. Belə hallarda bədii surət öz konkret mənasından tədricən uzaqlaşır və yeni mənalı sözlər yaranmış olur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində bədii mətndə xüsusi adlar ilk dəfə olaraq sadəcə adlandırma vahidi kimi deyil, mətnin strukturunu formalaşdıran və semantik dərinlik qazandıran linqvistik kateqoriya kimi tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Dissertasiyada eyni zamanda dilçiliyimizdə ilk dəfə xüsusi adların digər dillərdən alınması və ötürülməsi zamanı baş verən semantik dəyişikliklər, onların bədii mətndəki funksional ekvivalentliyi məsələləri nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış, antroponimlərin bədii mətndə qazandığı üslubi funksiyalar və ləqəblərin fərdiləşdirici linqvistik xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işi dilçilik baxımdan olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Dissertasiyada bədii əsərlərdə işlənən onomastik vahidlər tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqat işi onomastik tədqiqatların aparılmasında araşdırmaçılara kömək ola bilər. Tədqiqatın nəticələrindən eyni zamanda ali məktəblərin bakalavr və magistr pillələrində ədəbi dillə bağlı fənlərin tədrisində əlavə vəsait kimi də istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları haqqında elmi-nəzəri konfranslarda, seminarlarda məruzələr edilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu AAK-ın tələblərinə cavab verən elmi məcmuələrdə nəşr olunmuşdur. Dissertasiya işindən əldə olunan elmi nəticələr gələcəkdə tələbə, magistr, doktorant və dissertantların Azərbaycan ədəbi dilinin öyrənilməsi ilə bağlı elmi əsərlərində tətbiq oluna bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Linqvokulturologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi

giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işi 160 səhifədən ibarətdir.

Mündəricat – 1 səhifə, Giriş – 7 səhifə – 11.892 işarə, I fəsil – 45 səhifə - 86.711 işarə, II fəsil – 43 səhifə - 83.318 işarə, III fəsil – 44 səhifə - 81.587 işarə, Nəticə - 2 səhifə 3.605 işarə, İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı – 16 səhifə, Dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: 272.781 işarə.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın metodları, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, tədqiqat işinin aprobeasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir. Nəticə hissəsində tədqiqatdan əldə edilən müddəalar sistemləşdirilib ümumiləşdirilir.

Dissertasiyanın **birinci fəslı** “**Xüsusi adların bədii mətnlərdə işlənilməsinin nəzəri əsasları**” adlanır. Üç paragrafdan ibarət olan bu fəsilin “*Onomastika bir elm sahəsi kimi*” adlı *birinci paragrafında* onomastikanın formalaşma tarixinə nəzər yetirilir. Yunanca *onomastike* – “ad vermək mədəniyyəti” sözündən olan onomastika dilçiliyin xüsusi adları öyrənən sahəsidir. Bu elm sahəsi onimlərin təsnifatına, onların mənşə və yaranma tarixinə, eyni zamanda mənalarının və müxtəlifliklərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Ümumi isimlərdən fərqli olaraq, xüsusi isimlər yalnız bu və ya digər obyektlər sinfini təyin etməklə faktiki olaraq obyektləri adlandırmır, eyni zamanda ona individual – fərdi xüsusiyyətlər verir. Deməli, onimlərin semantik tərkibinə sırf leksik tərkiblə yanaşı, dilxarici komponentlər də daxildir. Adın mənası özündə həm sözün özü haqqında, həm də adlandırdığı obyekt haqqında məlumatları əhatə edir. Beləliklə, xüsusi ad linqvistik və pragmatik planlar arasında bir növ təmas nöqtəsi olur ki, bu da ona bir sıra elmlərdə

xüsusi əhəmiyyət verir: dilçilik, tarix, coğrafiya, sosiologiya, psixologiya və s. Bu səbəbdən də onomastik vahidlər təkcə dilçilikdə öyrənilmir.

Dilçilikdə onomastika termini bir neçə mənada işlədilir. Bu termin hər şeydən əvvəl dildə olan xüsusi adların toplusu kimi qəbul edilir. Xüsusi adları öyrənən dilçilik bölməsi çox vaxt onomalogiya (onomasiologiya) da adlanır. Onomastika elmi xüsusi adların tarixini, inkişafını və funksionallaşmasının əsas qanunauyğunluqlarını öyrənir. *“Onomastika uzun müddət coğrafiya, tarix, etnoqrafiya elmləri üçün köməkçi bir elm sahəsi sayılırdı, onun dilçilikdə mövqeyi, lingvistik mahiyyəti o qədər də nəzərə alınmırdı. Bu da xüsusi isimlərin spesifik xüsusiyyətlərə malik olması ilə əlaqədardır”*.²⁹

Onomastikaya dilçilik elmində müxtəlif təriflər verilmişdir. Ümumi gəlinən fikir bundan ibarətdir ki, onomastika dilçiliyin adların mahiyyətini, onların funksional xüsusiyyətlərini, mənşəyini, inkişafını və onomastikanın dilin bütün səviyyələri, o cümlədən, başqa elmlərlə əlaqələrini öyrənən dilçilik bölməsidir. Onomastika da dilçiliyin bir sıra sahələri kimi, ümumbəşəri xarakterə malikdir. Yəni onomastikanın bir sıra problemləri ümumbəşəri xarakter daşıyır.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, onomastika elm sahəsi kimi, dilçiliyə aiddir, çünki onun predmeti sözdür. Amma bununla belə onomastika dilçiliyin bölməsi olmaqla yanaşı onun bir sıra spesifik xüsusiyyətləri vardır. Bu səbəbdən də onun öyrənilməsində digər sahələrin də metodlarından istifadə etmək lazım gəlir. Onomalogiya ayrıca dil sahəsi kimi son dövrlərdə formalaşsa da, ən qədim dövrdən dilçi alimlərin və filosofların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Birinci fəsilin *“Xüsusi adların alınması və başqa dillərə ötürülməsi”* adlı ikinci paragrafında onomastik vahidlərin alınmasından bəhs edilir. Xüsusi adlar sosial dəyişiklikləri və sosial statusu izləyə bildiyindən onlar sosial və mədəni sistemlərin bir hissəsidir. Xüsusi adların ən vacib xüsusiyyətlərindən biri, ayrı-ayrı

²⁹ Əliyev, H. Ümumi antroponomika problemləri / H.Əliyev. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, -1985, -s.3

obyektlərə təyin edildiklərindən yalnız bir dil mühitində deyil digər mühitdə də eyni ilə işləyə bilməsidir. Yəni əgər xüsusi ad bir dildə yaranıbsa digər dilə keçəndə dəyişdirilə bilmir və onu tərcümə etmək mümkün olmur. Bu mənada xüsusi adlar tərcümə prosesində ciddi problemlər yarada bilər. Bu xüsusən də özünü bədii ədəbiyyatın tərcüməsi zamanı göstərir. Nəticə etibarı ilə xüsusi adlar dillərarası və mədəniyyətlərarası alınmaların obyektı sayılır, çünki onlar əşyanın yalnız bir dil mühiti çərçivəsində istifadə olunmasına xidmət etmir. Xüsusi adlar bu mənada spesifik xüsusiyyətlərə malik olurlar və onlar bir dildən digər dilə keçərkən tərcümə edilmədiyindən bir dil tərəfindən əcnəbi dilə məxsus xüsusi adların alınması mürəkkəb bir proses kimi qeyd edilməlidir.

Dillər başqa dillərdən xüsusi adları götürərkən digər sözlərdə olduğu kimi, burda da mənimsəmə prosesindən danışılır. “Başqa dillərdən götürülmüş adlar iki formada mənimsənilir”:

a) Əslində olduğu kimi. Xüsusi adların bu formada mənimsənilməsi ən çox qəzet və jurnal dilində özünü göstərir. Müxtəlif beynəlxalq hadisələrdən bəhs edən yazılarda onomastik vahidlərin çox qismi əslində olduğu kimi verilir. Şübhəsiz, bu zaman Azərbaycan dili orfoqrafiyası əsas götürülür.

b) Müəyyən dəyişikliklə. Alınma adların müəyyən dəyişikliklə mənimsənilməsi müxtəlif formada baş verir.

1. *Semantik dəyişiklik*. Bəzi alınma ümumi sözlər dilimizdə xüsusi ad kimi işlənir. Məsələn, ərəb dilinə məxsus *vüqar* (“ağırlıq”, “ciddiyyət”), *vüsal* (“qovuşma”, “birləşmə”) və s. bu gün dilimizdə ən işlək şəxs adları rolunda çıxış edir.

2. *Fonetik dəyişikliklə*. Məsələn, *qumri* (ə) – *Qumru*, *ğulam* (ə) – *Qulam* və s.

Ümumiyyətlə qeyd olunmalıdır ki, xüsusi adlar linqvokulturologiyanın tədqiq obyektı kimi qəbul edilməlidir. Çünki xüsusi adlar insanın mövcudluğunun ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bizi əhatə edən hər bir sahədə xüsusi adlar əhəmiyyətli rol oynayır. Yəni insan yaşadığı ərazinin, konkret desək küçənin, kəndin, rayonun, şəhərin, ölkənin, ətrafında gördüyü insanların, müəssisələrin və demək olar ki, hər bir varlığın xüsusi adı ola bilər. Diqqət etdikdə

görə bilərik ki, xüsusi adlar insan həyatında heç də az rol oynamır. Burada xüsusən də antroponimləri qeyd etmək lazımdır.

Dilçilik ədəbiyyatında xüsusi adların alınması prosesinin üç üsulla həyata keçirildiyi qeyd edilir: transkripsiya, transliterasiya, və etimoloji uyğunluq prinsipləri (tronspozisiya).

Transliterasiya – adların orijinal mətdən digər dilə məxsus mətnə dəyişikliksiz, qrafik formada köçürülməsi prosesidir. Bu proses təkcə adlarla məhdudlaşmır. Cümləni mənbə dildən məxəz dilə tərcümə etdikdə adlandırılan obyektlər tərcümə olunmamalı, transliterasiya olunmalıdır.

Transliterasiya bir dildə olan söz və ifadələrin başqa bir dilin əlifbası ilə tələffüzünü qoruyub saxlamaq deməkdir.

Xüsusi adların bir dildən başqa dilə tərcüməsi zamanı istifadə olunan metodlardan biri də fonetik oxşarlıq prinsipi adlanan transkripsiyadır. Dilin səs sistemi birinci, yazılı sistem isə ikinci dərəcəli olduğundan, bir ad götürərkən orijinala fonetik yaxınlıq əldə etmək prinsipini rəhbər tutmaq məntiqlidir. Başqa sözlə, xüsusi adları alarkən ilk növbədə alıcı dil (yəni hədəf dil) vasitəsi ilə orijinal adın səsini mümkün qədər dəqiq çatdırmaq əsas vəzifə kimi qarşıda durur. Bu prinsip transkripsiya adlanır və xüsusi adların dilə gətirilməsinin əsas müasir prinsipi hesab edilir. Transkripsiya sisteminin əsas məqsədi, qəbul edən dilin yazısında əcnəbi bir adın səsini bir-bir yazılma prinsipinə riayət etməklə verməkdir. Lakin əvvəlcədən qeyd etmək lazımdır ki, bu hədəfi həmişə əldə etmək sadəcə mümkün deyil. Çünki müxtəlif dillərdəki fonoloji sistemlər, bir qayda olaraq, o qədər spesifikdir ki, səsləri eyni ilə vermək olduqca çətin, bəzən isə mümkünsüzdür.

Transkripsiyaya və transliterasiyaya başqa, adların alınması və köçürülməsi praktikasında kifayət qədər zəif öyrənilmiş başqa bir prinsip müşahidə olunur - etimoloji yazışma və ya köçürmə prinsipi. Transpozisiya, fərqli dillərdəki xüsusi adların formaları ilə fərqlənən, lakin ortaq linqvistik mənşəli bir-birlərini çatdırmaq üçün istifadə edilməsidir. Bəzi hallarda transpozisiya müntəzəm olaraq, bəzilərinə isə ara sıra tətbiq olunur.

Göründüyü kimi, adlar bir dildən digər dilə keçərkən bir sıra nüanslar ortaya çıxa bilər və burada müxtəlif prinsiplərin nəzərə

alınması vacibdir. Çünki bütün xüsusi adların eyni prinsiplə dilə uyğunlaşdırmaqla olmur.

Fəslin üçüncü paragrafı “*Xüsusi adların semantik anlamı*” adlanır. Məlumdur ki, hər bir söz fonetik səslənmə, yəni zahiri səs forması və daxili mənanın vəhdətindən yaranan tarixi kateqoriyadır. Sözün mənası isə dilçilik elmi yaranandan həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur.

Hər bir sözün leksik-semantik mənasının məzmunu onun obyektiv gerçəklikdə baş verən hadisələrlə və onların məfhum formasında ümumiləşmiş inikası ilə bağlı olur. Dilçilik baxımından söz problemi məşhur üçbucaqla izah edirlər. Bu üçbucağın bir tərəfi sözün səs kompleksi (fonetik tərkib), ikinci tərəfi məfhum, üçüncü tərəfi isə predmet hesab edilir. Adətən məna anlayışı sözün fonetik tərkibi və məfhum arasında əlaqə kimi başa düşülür. Deməli, məna ad, yəni sözün səs tərkibi ilə məfhum arasında əlaqəyə deyilir. Bu səbəbdən də, adın əşya ilə əlaqəsi birbaşa deyil, dolayısı ilə məfhum vasitəsi ilə olur.

Xüsusi adlarda da bu üçbucaq öz əhəmiyyətini saxlasa da, burada müəyyən fərqlər özünü göstərir. Yəni ümumi sözlərdə olan müəyyən cəhətlər burada özünü göstərmir. Belə ki, “*ümumi sözlərdə olduğu kimi, xüsusi sözlərdə də üç cəhət özünü göstərir: səs kompleksi, məna cəhəti, məna mənbəyi; başqa sözlə desək, fonetik söz, denotat və siqnifikat. Lakin xüsusi sözlərdə axırındakı iki cəhət öz xüsusiyyətlərinə görə ümumi sözlərdə olduğundan kəskin şəkildə fərqlənir. Bu cəhət özünü, denotatın və siqnifikatın əlaqəsində göstərir*”.³⁰

Göründüyü kimi, bu fərq özünü səs tərkibi və məna əlaqəsində göstərir və xüsusi adlar dil sisteminə öz spesifik yerlərinə görə digər sözlərdən fərqlənirlər. Yəni ümumi sözlərdə denotatla siqnifikat bilavasitə əlaqədə olduğu halda, xüsusi isimlərdə bu özünü göstərmir. Bu demək olar ki, bütün dillərdə özünü göstərə bilər. Məsələn, Roza sözü bir çox dillərdə gül mənasını verir. Ənənəvi üçbucaqda “roza” – fonetik söz; roza – denotat və güllərdən birinin adı kimi; roza – siqnifikat. Amma “Roza” sözünü şəxs adı kimi götürsək onda bu üçbucaqda denotat və siqnifikat (“roza – insan

³⁰ Axundov, A. Ümumi dilçilik / A.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2006, -s.176

adı”) öz əlaqəsini itirir. Bu da xüsusi sözlərə yanaşmanı dəyişir. Xüsusi isimlər də digər sözlər kimi konkret dilin fonem və morphem sistemindən istifadə edilməklə yaranır və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına tabe olur.

Xüsusi adların yaranması prosesi də maraq doğurur. Məlumdur ki, xüsusi adlar da ümumi adlar kimi, nəyisə adlandırmaq üçün yaradılmışdır. Məsələn, dünyaya yeni gələn bir uşağa valideynləri çox vaxt birbaşa ad qoymadığından ad qoyulana qədər onu müəyyən adla çağırırlar. Artıq körpə xüsusiləşir, yəni ona, “körpə”, “oğlum”, “qızım”, “ilkim” kimi adlar verilir. Deməli, xüsusi ad ümumi ada nisbətən daha sonrakı mərhələdə istifadə edilir və ikincidir. Bunlar arasında digər fərq isə ondan ibarətdir ki, ümumi adlar xüsusi adlara nisbətən daha geniş əhatə dairəsinə məxsus olur və həm konkret əşyaların, həm də bir əşyanın bütün növlərini adlandırmağa xidmət edir. Məsələn, kitab həm konkret mənada bizim özümüzün kitabı, həm də dünyada olan bütün kitabları ifadə edir. Ümumi adlardan fərqli olaraq xüsusi adlar adətən bir predmetə verilir və onu fərdiləşdirir, konkretləşdirir. Xüsusi adlardan fərqli olaraq ümumi adlar hansısa bir əşya haqqında ümumi məlumatları özündə cəmləyə bilir.

Dissertasiyanın **ikinci fəsl**i “**Antroponomika onomastikanın mühüm qolu kimi**” adlanır. Bu fəsil üç paragrafdan ibarətdir. Fəslin birinci paragrafı “*Xüsusi adların təsnifi*” adlanır. Onomastikadan danışarkən, tədqiqatçılar onu bütövlükdə xüsusi adların toplusu kimi xarakterizə edirlər. Məlumdur ki, xüsusi adlar öz vəzifəsinə, funksiyasına və mənasına görə isə ümumi adlardan kəskin surətdə fərqlənir və bu səbəbdən də dilçilikdə ayrıca sahə kimi qeyd edilir. Bu mənada xüsusi adların təsnifi maraq doğurur. Bu da onunla bağlıdır ki, tarixən müxtəlif xalqlarda onomastik vahidlər münasibət birmənalı olmamışdır. Digər tərəfdən onomastik adlara real adlarla yanaşı şifahi xalq ədəbiyyatında, bədii ədəbiyyatda istifadə olunan uydurma adlar da aid edilir. Bu mənada xüsusi ad sistemi böyük bir qrup sözləri əhatə edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti xüsusi adların təsnifi mövzusunda əksər hallarda həmfikirdirlər, lakin heç şübhəsiz tədqiqat əsərlərində nəzərə alınmalı olan müəyyən fərqliliklər də vardır. A.Superanskaya öz

təsnifatında həm rus, həm də XX əsrin müxtəlif dilçilərin fikirlərini sadalayandan və onlara münasibət bildirəndən sonra və xüsusi adları bir neçə kateqoriyada birləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, alim öz araşdırmasında alman tədqiqatçısı A. Baxın “Alman onomastikasının tədqiqi” əsərindəki təsnifatı əsas götürür. Alim A.Baxın təsnifini olduğu kimi verir:

1. Canlı hesab olunan varlıqların və ya varlıqların adları;
2. Yerlərin, evlərin, nəqliyyat vasitələrinin, sənət əsərlərinin, astroqrafik və kosmik cisimlərin adlarını ehtiva edən əşyaların adları;
3. Qurumların, cəmiyyətlərin adlandırılması;
4. Adlandırılan hərəkətlər: rəqslər, oyunlar;
5. Fikirlərin, ideyaların adları: Ədəbi əsərlər, hərbi və digər planların adları;
6. Musiqi motivlərinin və əsərlərinin adlandırılması.³¹

A.Qurbanovun isə onomastikanın yarımşöbələrini belə müəyyənləşdirir:

1. Antroponimiya.
2. Etnonimiya.
3. Toponimiya.
4. Hidronimiya.
5. Zoonimiya.
6. Kosmonimiya.
7. Ktematonimiya.³²

İkinci paraqraf “Antroponomika anlayışı” adlanır. Antroponimika dilçilikdə son illər ən inkişaf etmiş sahələrdən biridir və adların – şəxs və onunla bağlı olan digər adların əmələ gəlmə qanunauyğunluqlarını, ad sisteminin inkişafı, digər ad kateqoriyaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənir.

Elmi ədəbiyyata istinad edərək antroponimlərin aşağıdakı növlərini ayırmaq olar: anadan olanda verilən ad; ata adı; soyad; təxəllüs və etnik qrup, xalq və milliyyət adlarından törəyən

³¹ Суперанская, А.В. Общая теория имени собственного. – Москва: Наука, - 1973, -с.173

³² Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları / A. Qurbanov. İki cildə, I c., - İstanbul: İmak, - 2019. - 280 s.

antroponimlər. Antroponimik leksikanın xüsusiyyəti onun digər onim kateqoriyasına transformasiya olunma, antroponimin bir növündən digərinə keçid, idiom və frazeologizmlərin müxtəlif növlərini yaratma qabiliyyətidir.

Antroponimiya dedikdə dilçilikdə dildə mövcud olan antroponimlərin məcmusu nəzərdə tutulur. “Antroponimlərdən təşkil olunmuş izahlı və ya izahsız lüğətlərə “antroponimikon” deyilir”.³³ Antroponomikada təkcə real adlar deyil, eyni zamanda ədəbi əsərlərdə, folklor nümunələrində o cümlədən mif və nağıldakı qəhrəman adları da öyrənilir. Şəxs adları xalqın qədim təfəkkürü, tarixi və adət ənənəsi ilə birbaşa bağlı olduğundan onların öyrənilməsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Ad qoymaq həm də adət-ənənə ilə bağlı olduğundan milli səciyyə daşıyır. Bu səbəbdən də hər bir xalqın linqvokulturoloji təfəkküründə ad müxtəlif cür assosiasiya olunur. Bu cəhətdən türk dilləri də fərqlənir. Məlum olduğu kimi, türk xalqlarında uşaqlara doğulan kimi ad qoyulmamış, müəyyən bir dövr keçdikdən sonra xarakter və xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq uşaqlar adlandırılmışdır.

Antroponimlərin öyrənilməsində yaranan problemlərdən biri onların leksik mənası problemidir. İndiyədək tədqiqatçıların bu barədə yekdil fikri yoxdur. Xarici tədqiqatçıların antroponimik vahidlərin mənası ilə bağlı fikirləri üç əsas qrupda birləşir; - asemantik, yəni onimlər mənaya malik deyil; semantik, yəni onimlər geniş mənaya malikdir. Üçüncü nöqtəyi-nəzər bu iki xüsusiyyəti birləşdirir və bir növ “barışdırır”. Birinci konsepsiyaya görə, onimlər permanent anlayış ifadələri ilə heç cür bağlı deyil, onlar heç nə ifadə etmir, çünki obyektin xüsusiyyətləri haqqında heç bir məlumat vermir, yalnız onu digər uyğun onimlərdən fərləndirirlər.³⁴ Dilimizin lüğət tərkibinin də mühüm bir hissəsinin onomastik leksika təşkil edir ki, onun da böyük bir qolu antroponimlərdən ibarətdir.

³³ Adilov, M. Azərbaycan onomastikası / M.Adilov, A.Paşayev. – Bakı: Elm, - 2019, -s.14

³⁴ Khamitova, L.M. Semantic Analysis of Onyms in Modern American Language / L.M.Khamitova, L.M.Zakirova, O.M.Burenkova, E.N.Gilyazeva. Russian Linguistic Bulletin, -2016, 4(8), -48–50

Antroponimlər insanla bağlı yarandığı üçün ən qədim onomastik vahidlərdən hesab edilirlər.

Məlumdur ki, tarixən bir sıra xalqlar yeni doğulanlara verilən adlara böyük əhəmiyyət vermiş və onu insanın ruhu adlandırmışlar. Antroponimlərə belə münasibət bəsləyən xalqlar gec ad alan körpəni ruhu olmayan varlıq adlandırırdılar. Belə xalqlar yeni doğulan körpəyə vaxtında ad verilməsini çox vacib hesab etmişlər. Yeni doğulanlara verilən adların onların gələcək həyatında mühüm əlamət hesab etdiklərindən müxtəlif xalqlarda, yeni doğulanlara əsasən qorxmazlıq, igidlik, cəsarət və s. ülvəi hissələr aşılardan adlar qoyulurdu ki, bu ad daşıyıcısında da bu xüsusiyyətlər olsun. Qədim insan elə fikirləşirdi ki, antroponim və onun daşıyıcısı olan fərd arasında əlaqə, bağlılıq vardır.

Digər tərəfdən qədim insanlar adları həm də öz düşüncə tərzlərinə görə qoyurdular. Bu səbəbdən də biz həmin adlarda insanların heyvanlara güclü pərəstiş etmələri dövrünün də özündə əks etdirən şəxs adlarını da rast gələ bilərik. Qədim insanlar qurdu, atı, buğanı, öküzü və s. müqəddəs heyvan hesab etmələri və bu heyvanlara böyük inam bəslədiklərini təsdiq edən faktlar vardır. Çağdaş dövrümüzdə işlədilən Aslan, Bəbir, Turac, Kəklik, Maral, Ceyran və sair şəxs adları totem xarakterlidir.³⁵ Lakin bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, bütün heyvan adları bu və ya digər antroponimin yaranması üçün mənbə rolunu oynaya bilmir. Məsələn, Azərbaycan dilinə nəzər salsaq görürük ki, burada yalnız zəriflik, incəlik və gözəllik ifadə edən heyvanların adları qadınlara qoyulmuş, qəhrəmanlıq, qoçaqlıq, mərdlik rəmzi olan heyvanların adları isə kişilərə qoyulmuşdur.

Antroponimlərin müxtəlif tipoloji qruplara aid dillərdə tədqiqi onu göstərir ki, bu sistemdə xeyli oxşar cəhətlər və ümumi qanunauyğunluqlar vardır.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında biz tez-tez titulların üslubi vasitə kimi bədii əsərlərdə işləndiyinin şahidi oluruq. Məsələn, Ç.Hüseynovun “Fətəli fəthi” əsərinə diqqət edək: “*Çar Nikolayın adından, taxta təzə çıxmış Nəsrəddin şahın təbriklər, hədiyyələr aparan rəsmi dəstə tərkibinə Fətəli də tərcüməçi kimi salınmışdı,*

³⁵ Xəlilov, P. Qədim adlar tarixidir / P.Xəlilov. - Bakı: - Bakı Universiteti, - 2003, -s.8

başçıları general Şilling idi, məhz o, xahiş eləmişdi ki, onlarla dəftərxanada tanınmış mütərcim Fətəli getsin”.³⁶

Adların hər biri tarixi səciyyə daşımaqla müəyyən bir tarixi dövrün, zamanın məhsulu hesab edilir. Hər bir ad eyni zamanda öz yaranmasına görə fərdi tarixi xüsusiyyətlərə malikdir. Amma bu fərdiliklə yanaşı adlara məxsus ümumi xüsusiyyətlər də vardır ki, bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) adların formalaşması; b) dövrün siyasi-ictimai quruluşundan asılı olaraq müəyyən adların “dəb”də olub daha tez-tez işlənməsi; c) hər bir denotatın (obyektin) iki və daha çox adının ala bilməsi; d) yeni ad yaradıcılığının – yeni adların yaradılmasının keçmişdə adların yaranmasından az-çox fərqlənməsi; e) adların həm dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olması, həm də fərdi maraq və estetik zövqlərdən asılı olması – adların ən azı iki sahibinin olması; ə) adların mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişafı; f) adlarda çoxvariantlılığın olması; g) adların üslubi xüsusiyyətlərin dilxarici amillərlə əlaqədar olması və s.³⁷

Güründüyü kimi, adların fərdi xüsusiyyətləri ilə yanaşı xeyli sayda ümumi xüsusiyyətləri də vardır. Bütün bu xüsusiyyətləri isə antroponimlər haqqında ümumi təlim olan antroponimika elmi məşğul olur.

İkinci fəsilin “*Bədii mətnlərdə antroponimlərin üslubi imkanları*” adlı *üçüncü paragrafında* bədii ədəbiyyatda antroponimlərin istifadə imkanlarından bəhs olunur. Onomastik vahidlər də sözdür və bu səbəbdən də başqa sözlər kimi antroponimlər də şair və yazıçılar üçün fikrin ifadə vasitəsidir.

Tarixən müəyyən mənada fərqlənən, tarixdə ad qoymuş şəxsiyyətlər və ya əsər qəhrəmanlarını adı simvollaşdırılmış və müxtəlif münasibətlərdə bədii təsvir və ifadə vasitələri kimi işlənmişdir. Məsələn, əgər Koroğlu qəhrəmanlıq simvolu olmuşsa, Yusif gözəllik simvolu olmuşdur.

Bədii əsərlərdə işlənən antroponimlər vəzifələrinə görə iki qrupa ayrılır:

³⁶ Hüseynov, Ç. Fətəli fəthi. <https://www.azadliq.org/a/25448484.html>

³⁷ Əliyev, H. Ümumi antroponomika problemləri / H.Əliyev. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Universiteti, -1985, -s.12

1) Aktiv antroponimlər, yəni bədii əsərlərdə iştirak edən obrazlara verilən şəxs adları, soyadlar (famiyilalar), ata adları, ləqəblər və titullar;

2) Passiv antroponimlər, yəni bədii əsərin ideyasının, süjet xəttinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq əsərdə bir obraz kimi iştirak etməyən və müəyyən personajların nitqində xatırlanan şəxs adları, ləqəblər, təxəllüslər, soyadlar.

Bədii əsərdə ad verilmiş insanlar əsərin personajlarına və surətlərinə çevrilir. Söz sənətkarı həyatı obrazlarla canlandırır, bədii əsərdə yaratdığı obrazların vasitəsi ilə oxucusunu müxtəlif zamanlara və ölkələrə səyahət etdirir. Ədibin yaratdığı hər bir obraz dövrünün və zamanının personajı olduğundan obraza mənsub olan səciyyəvi xüsusiyyətlər onun mənsub olduğu cəmiyyətin başlıca xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Buna görə də bədii ədəbiyyatda obrazın adı, soyadı, ləqəbi və titulları haqqında da məlumat verilmiş olur. Bu mənada bədii ədəbiyyatda şəxs adlarının öz məxsusi rolu vardır. Onlar obrazın daxili aləmini açmağa, onu fərdiləşməyə xidmət etməklə yanaşı əsərdə emosionallıq və ekspressivliyin yaranmasında da özünəməxsus rol oynayır. Çünki ədib çox zaman personajlarını yaradarkən həmin surəti səciyyələndirən, onun əməllərini oxucuya daha dolğun çatdıran ad seçməyə çalışır. Bu mənada əsərin oxucuda maraq yaratması vasitələrindən biri də obrazın adıdır. Bu cəhətdən obrazın adının onu əsas ruhu ilə bağlı olması bədii əsərdə üslubi çalar yaradan vasitələrdən biri hesab edilir.

Bədii ədəbiyyat həyatı obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənəti olduğundan burada insan təkrarolunmaz şəxsiyyət kimi bütün zəngin psixi xüsusiyyətləri, danışq tərz, sosial və məişət şəraitində təsvir olunur. Bu mənada bədii ədəbiyyat fərdin həm daxili dünyası və mənəvi aləmi, həm də həyat tərzini əks etdirən sənətdir. Bütün bunlar isə, əlbəttə ki, insan şəxsiyyəti ilə sıx bağlı olduğundan əsərdə işlənən antroponimlər xüsusi maraq doğurur.

Bədii əsərdə obrazlara verilən ənənəvi adlarda millilik qorunur və tarixilik prinsiplərinə əməl olunursa, uydurulmuş adları bu cəhətdən fərqləndirmək lazımdır. Bu adları daha çox ləqəblərə bənzətmək olar. Çünki yazıçı və dramaturqun uydurduğu adlarla obrazın mənəvi

xüsusiyyətləri, xarici görünüşü və digər əlamətləri arasında uyğunluq olur. Məhz bu uyğunluq ədib tərəfindən uydurulmuş adların yaranmasında başlıca rol oynayır.

Çox vaxt yazıçı və ya dramaturq obrazın xarakterinin açılmasında adlardan bir üsulbi vasitə kimi istifadə edir. Bu zaman ədib şəxs adlarının leksik mənalara diqqət edir və nəticə etibarlı ilə yazıcının obrazlara bəslədiyi münasibət və digər amillər antroponimlərdə də öz əksini tapmış olur.

Ümumiyyətlə, qeyd olunmalıdır ki, bədii əsərin antroponimlər sistemi onun məzmunu ilə sıx bağlıdır və obrazlar arasında münasibətin qurulmasında antroponimlərin özünəməxsus rol oynayır. Antroponimlərin üslubi-linqvistik xüsusiyyətləri bədii əsərlərlərdəki obrazların adlarının lüğəvi mənası ilə çox vaxt əlaqəli olur və onlar obrazları səciyyələndirməyə, onların xarakterini açmağa bilavasitə xidmət edir. Əlbəttə ki, bu satirik əsərdə daha çox hiss olunur. Amma bu o demək deyil ki, bu yalnız satirik əsərlərə aiddir.

Məsələn, Mir Cəlalın satirik hekayələrinə diqqət edək: *“Ramazan nə qədər tələsirdisə, Cinayətov bir o qədər ağır tərpənirdi, öz vəziyyətini dəyişmirdi, bəzən ilk dəfə görürmüş kimi mağazaların vitrinlərinə tamaşa etməyi də unutmurdu.”*³⁸

Bəzən ədib yaratdığı adı o qədər də əhəmiyyət vermir, bu proses intuitiv olaraq baş verir, amma ədibdən bu adı “məna ver” deyən olsaydı və onunla ayrılmaq lazım olsaydı onda bu adın onun üçün necə doğma olduğu ortaya çıxardı. Məsələn, bəlkə də C.Cabbarlı Sevil, Oqtay, Solmaz və s. personajlarını yaradarkən onların xalq tərəfindən bu qədər seviləcəklərini və sevə-sevə öz övladlarına qoyacaqlarını təsəvvür etməzdi.

Təxəllüslərdən də bədii ədəbiyyatda üslubi vasitə kimi də istifadə edilir. Məsələn, Elçinin “Ağ dəvə” romanında biz iki belə obrazla rastlaşırıq. İlk obraz Fətulla Hatəm obrazıdır. Bu obraz əslində Sovet dövründə bir çox şair və yazıçıların üzünə durub onları sürgünə göndərməklərində “kömək” edən “şair” obrazıdır. Məlumdur ki, 30-cu illərdə belə insanlar çox olmuşdur. Onların ümumiləşdirilmiş obrazını isə ədib öz əsərində verir.

³⁸ Cəlal M. Seçilmiş əsərləri / Mir Cəlal. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2005, -s.19

Dissertasiyanın **“Xüsusi adların semantik potensialı və əsas mahiyyətinin təyini”** adlı **üçüncü fəsl**i də üç paragrafdan ibarətdir. Fəsilin *“Bədii mətnlərdə xüsusi adların semantik tutumu”* adlı *birinci paragrafı* xüsusi adların semantikasına həsr olunub. Sözün semantik tutumu xüsusi adın bədii əsərdə xüsusi semantik sahəsi ilə müşayiət edilir. Belə ki, adlandırılan personaj, yer və ya məkan mütləq şəkildə əsərin mövzu ideyası ilə səsləşməlidir.

Bədii əsərlərdə xüsusi adların semantik özəlliklərini nəzərdən keçirməzdən öncə bir məqamı da vurğulamaq yerinə düşər ki, bir çox bədii əsərlər əsas qəhrəmanın və ya hadisələrin cərəyan etdiyi məkanın adı ilə adlandırılır və ümumilikdə açar söz funksiyasını yerinə yetirir. Əsəri oxumadan öncə onun adı öz informativliyi ilə əsərdə kimdən və ya hansı məkanda baş verən hadisələrdən söhbət gedəcəyi haqqında birbaşa məlumat verir və əsas semantik özək kimi çıxış edir. Bu kimi xüsusi adları “başlıq adlar” kimi təsnif etmək daha məqsəduyğundur. Bu cür adın kulturoloji fonu bədii əsərin ideyasının açılmasında əsas rol oynayır.

Tədqiqatçılar, ümumiyyətlə, bədii əsərlərdə işlədilən xüsusi adların müxtəlif səciiyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırır və onların bədii əsərlərdə işlənmə özəlliklərini qeyd edirlər.

Məlumdur ki, “obrazlı ifadələr, zəngin söz aləmi, bədii predmetə yanaşma özəlliyi, poetik təfəkkürün tərəvəti, idrakın orijinallığı ilə bədii dili qüvvətləndirir, fikri ən təsirli şəkildə, tüksək sənətkarlıqla dinləyiciyə, oxucuya çatdırır”³⁹.

Hər bir yazıçı xüsusi adlardan öz yaradıcılıq metoduna uyğun olaraq istifadə edir və bu adlar qarşısında bədii ideyadan doğan konkret vəzifələr dayanır.

Bədii onimlərdə ümumi onomastik vahidlərdən fərqli olaraq, “konnotativ məna mütləqdir və əksər hallarda ön plana çıxmaqla bədii ədəbiyyatda xüsusi adın funksionallaşmasının xüsusi cəhətini şərtləndirir.

Bədii mətndə antroponimlərin nəzərdən keçirilməsi əsərin bədii təhlilinin, yazıçı dünyasının mənzərəsinin açılmasının mühüm cəhətidir. Bədii əsərdə müəllif personajlara öz yaradıcılıq

³⁹ Məmmədli N. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti / N.Məmmədli. – Bakı: Elm və təhsil, - 2022, -s.257

təxəyyülündən bəhrələnərək adlar verir. Yazıçı süjetin inkişafı ilə müəyyən edilən antroponimləri seçərkən onomastik normaları təkrarlayaraq, əsərin bədii inandırıcılığını qoruyub saxlayır, sosial-psixoloji və mədəni-tarixi amillər, elementlər hesabına yaratdığı bədii çalarlarla xüsusi adların ifadəsini gücləndirir. Bununla da əsərin konseptual planı dərinləşir.

Tam fərqli rakurslarda nəzərdən keçirdiyimiz əsərlər və bu əsərlərdə yaradılmış obrazların adları bir daha bədii əsərdəki xüsusi adların özəl semantik məzmununa malik olmasına işarə edir. Bu fikri bir daha ətraflı izah etmək üçün Azərbaycan ədəbiyyatından olan nümunələrə də diqqət yetirmək daha münasib olar. Belə ki, bu aspektdə tədqiqata müasir yazar, uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin məşhur yaradıcısı Z.Xəlilin yaradıcılığı xüsusi diqqət tələb edir.

Z.Xəlil yaradıcılığında hadisələrə daha çox uşaq təfəkkürü ilə yanaşma dayandığından yaradılan obrazlar bəzi əsərlərdə real həyatla səsləşir, lakin bir çoxlarında fantastik janr nümunəsi kimi oxucuya təqdim edilir. Z.Xəlil yaradıcılığında uşaq təfəkküründə özünə yer edən xüsusi adlardan bunları misal gətirmək olar: Balıca (balaca qəhrəman qarışqa), Ağ div (cəhalət simvolu), Çiçək, Aygəz, Orxan və s. uşaq obrazları, Çıraq nənə, Lampacıq, Qırmızıgöz, Usta Həsən, Atəşböcəyi, Cırdan, Fındıqburun, Azman, Dəmərdaban, Qəlbi və s.

Nəzərdən keçirilənləri ümumiləşdirdikdə, belə bir qənaətə gəlinir ki, bədii əsərlərdə istifadə edilən adları real və qeyri-real olmaqla iki böyük qrupa ayırmaq olar. Bunlardan qeyri-real, uydurma olan xüsusi adlar semantik dolğunluğu ilə real adlardan fərqlənir və daha çox simvolik səciyyəli olur.

Ümumiyyətlə, bədii mətnin onomastik sahəsi ümumilikdə mifonim, antroponim və toponimlərdən ibarətdir. Semantik cəhətdən bunları ümumiləşdirdikdə toponimlər neytral mövqedə, antroponim və mifonimlər isə xeyir və şər, müsbət və mənfi obrazlara bölünür. Bir çox bədii mətnlərin süjet xəttində mifoloji qüvvələrlə mübarizdə məhz insan faktorunun qalib olması belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, antroponimlər bədii ad sistemində aparıcı mövqeyə malikdir.

Adın əsas komponenti onu səciyyələndirən komponentdir və bu komponent adın fərdi obrazından qaynaqlanan semantika ilə şərtlənir. Bədii əsərlərdə xüsusi adların əksəriyyətinin gerçək

adlardan götürülməsinə baxmayaraq, burada işlədilən hər bir ad onu xarakterizə edən və bədii mətnin konteksti ilə əlaqləndirən elementi ilə birgə unikal bir leksik vahidə, onimə çevrilir.

Xüsusi adların, xüsusən də antroponimlərin və toponimlərin semantik mənası probleminə bir daha nəzər salaraq, qeyd edilməlidir ki, bu adlar bədii mətndə mədəni, sosial, tarixi, şəxsi xüsusiyyətlərin, emosional qiymətləndirici elementlərlə tamamlanır. Onomastik sahəyə aid olan adlar bədii mətn daxilində müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Bu adlar mətn daxilində müəyyən paradigmatik və sintaqmatik əlaqələr yaradır və bununla bütövlükdə bədii informasiyanın qavranılmasına təkan verir. Adların paradigmatik özəllikləri oxucunun diqqətini ən mühüm hadisələrə yönəltməklə mətnin süjet xəttinin istiqaməti kimi xidmət edə bilər. Baş qəhrəmanları yaratmaq və xarakterizə etmək, həmçinin sətraltı məna yaratmaq funksiyası, onların semantik və funksional əhəmiyyətini daha qabarıq bir şəkildə vurğulayır.

“Ləqəblərin üslubi lingvistik xüsusiyyətləri” adlı *üçüncü paraqrafda* ləqəblər köməkçi ad kateqoriyası kimi tədqiq olunur. Köməkçi adlar həm xalq arasında, həm də şifahi xalq ədəbiyyatında və bədii ədəbiyyatda geniş istifadə edilir. Bu da onu göstərir ki, ləqəblər ad kateqoriyasında heç də son dövrlər yaranmayıb və qədim tarixə malikdir. “Ləqəb” ərəb mənşəli sözdür. Azərbaycan dilinin dialektlərində bu mənada “ayama” sözü işlədilir.

İnsana özündən asılı olmayaraq verilən və daha çox arzu, istək ifadə edən şəxs adlarına uyğun olaraq ləqəblər də çox vaxt insanın özündən asılı olmayaraq verilir, lakin şəxs adlarından fərqli olaraq, ləqəb arzu olunanları deyil, həmin ləqəbi daşıyanın əsl xüsusiyyətlərini və keyfiyyətlərini əks etdirir. Ləqəblərin şəxs adlarından fərqi həm də odur ki, onlar insanlara həyatlarının müxtəlif dövrlərində verilə bilər və bir çox hallarda olduqca məhdud şəxslər tərəfindən anlaşılır və qəbul edilir.

Ləqəblərlə bağlı əsas bir şərt isə ondan ibarətdir ki, onlar da şəxs adları kimi başqaları tərəfindən verilir. Lakin şəxs adları və soyadlardan fərqli olaraq ləqəbləri sonradan dəyişmək olmur. Ümumiyyətlə, qeyd edilməlidir ki, ləqəblər bir insana sevgidən çox, ələ salmaq və hətta təhqir məqsədi ilə də verilə bilər. Ləqəblərin

işlənməsi isə daha çox məhdud dairə ilə bağlı olur. Bəzən elə ola bilər ki, həmin ləqəbi ona şamil edilən adam heç bilməsin.

Ləqəblərin əksəriyyəti insanların mənfi xüsusiyyətləri və çatışmazlıqları ilə bağlı olsa da bəzən əksinə də ola bilər. Məsələn, bəzən hansısa bir insana onun gördüyü yaxşı işlərə görə də ləqəblər qoyula bilər. Belə insanlardan biri də XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində yaşayan məşhur *Lady with the lamp* – *Lampalı xanım* ləqəbli *Florence Nightingale* olmuşdur. Böyük britaniyalı bu qadın öz ölkəsinin ən məşhur xanımlarından biri sayılır. Zəngin bir ailədə böyüməsinə və ailəsinin razı olmamasına rəğmən 1851-ci ildə Almaniyada tibb bacısı kursunu bitirib. Hərbi xəstəxanalarda gecələr yaralıları arasında əlində lampa gəzən və onlara xidmət edən bu xanımın adı sonralar hər yerə yayıldı və Henry Vadsvors Longfelloun 1857-ci ildə yazdığı “Santa Filomena” şeirində bu xanımı məhz *Lady with the lamp* kimi təqdim edir.⁴⁰

Ləqəblərin işlənmə dairəsinə görə bir neçə yerə bölmək olar:

1. Ləqəb onu verənin ancaq özünə bəlli olur. Məsələn, Qasım bəy Zakirin “Xəbər alsan bu vilanın əhvalın” şeirindəki “Görsən tanımazsan Yarımsaqqalı”⁴¹ misrası o vaxt Şuşanın polis rəisi olan Əmirxanova işarə olduğu bəllidir. Burda şair onun adını çəkmir və yalnız ləqəbini verir.

2. Ləqəb ancaq onu verənə və ləqəb sahibinə məlum olur. Məsələn, Salam Qədirzadənin “Sevdasız aylar” povestində Sevdanı Asif həmişə “Titi” adlandırır. “Həmişə ikilikdə olanda Asif Sevdaya “Titi” deyirdi. Bunun da bir tarixçəsi vardı...”⁴²

3. Ləqəblərin əksər hissəsi isə daha böyük insan qrupları içərisində işlənir. Bu ləqəblər ayrı-ayrı kəndlərdə, idarələrdə və digər

⁴⁰ https://www.researchgate.net/publication/332511366_Semantics

⁴¹ <https://drive.google.com/file/d/0B1n5hFtnvtvNCblRUZlBUendPYnM/view?resourcekey=0-EP2A20nhoD1rGpe0DY8eig>

⁴² <http://sosh3ugansk.ru/storage/app/media/attestaciya/kiryuhina/17-konkurs-itvorcheskikh-proektov-nauchnoy-konferentsii-molodykh-issledovatele-shag-v-budushchee-sposoby-perevoda-angliyskikh-imen-sobstvennykh.pdf>

əmək kollektivlərində yaranır. Çox vaxt da ləqəblər sənət və peşə ilə bağlı olur. Məsələn, “Mən, bənnə Mirqasımın oğluyam”.⁴³

Qeyd edildiyi kimi, hər kəsin ləqəbi olmur. Ləqəblər hər bir kəsə onun xarici görünüşü, fiziki qüsuru və mənəvi cəhətlərinə uyğun olaraq verilir. Ləqəbdə sözün leksik mənasının sərhədi ilə yaxın mənanı ifadə edir. Bunu isə onunla izah etmək olar ki, ləqəblərin çoxu apelyativ mənalı leksik vahidlərdən ibarət olur. Bu mənada yazar bədii əsərdə ideyanı daha qabarıq nəzərə çatdırmaqdan ötrü üslubi vasitə kimi tez-tez ləqəblərdən istifadə edir. Xüsusən də komik əsərlərdə gülüş doğura bilən adlarla yanaşı ləqəblərdən də istifadə edilir. Məsələn, Sabit Rəhman “Nişanlı qız” pyesində “Mindilli” obrazını yaratmaqla obrazın xarakterini açmağa çağırır. Məlumdur ki, xalq arasında işlənən bu söz “yalançı, ikiüzlü” mənasında işlədilir. Əlbəttə ki, Mindilli obrazı da bu mənada dramaturqun düşüncəsinin məhsuludur.

Şübhəsiz, bədii ədəbiyyatda ləqəblərdən bir üslubi vasitə kimi bu qədər geniş istifadə edilməsi həm də onun xalq danışığı dilində geniş yayılması ilə bağlıdır. Bu da özünü xalq danışığı dilinin daha çox özünü göstərdiyi əsərlərdə daha çox göstərir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, ədəbiyyatda ləqəblər bir şəxsi başqasından fərqləndirməklə yanaşı, eyni zamanda bədii əsərdə fərdiləşdirməyə, həm də komizm və yumor yaratmağa xidmət edən vasitələrdən hesab edilir. Yazılı ədəbiyyatla yanaşı şifahi xalq ədəbiyyatında biz tez-tez biz bu cür komik obrazlara rast gəlirik. Məsələn, Azərbaycan nağıllarında tez-tez rast gəlinən keçəl obrazı yumorla yanaşı həm də çoxbilmişlik, ağıllıq və biclik rəmzi kimi qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan nağıllarından “Keçəl Məhəmməd”, “Keçəllə tacir”, “Keçəlin divanı”, “Keçəl bacioglu”, “Axundla keçəl” və sairində keçəllər nağıl qəhrəmanlarıdır. Nağıllarda keçəllər ən sərbəst adamlardır. Yəni onlar istədikləri adama istədiyi sözü deyə bilirlər.

Verilən nümunələrdən bir daha görürük ki, ləqəblər bədii ədəbiyyatda üslubi çalar yaratmaqla yanaşı yazıcının obraza

⁴³Qədirzadə, S.Kəndimizdə bir gözəl var.

<https://www.kitabyurdu.org/kitab/roman/816-salam-qedirzade-kendimizde-bir-gozel-var.html>

münasibəti və ifadə etmək istədiyi fikri bildirmək üçün ən uğurlu vasitələrdən biridir.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatdan əldə edilən aşağıdakı müddəalar sistemləşdirilib ümumiləşdirilir:

1. Onomalogiyanın predmetinin söz olduğunu nəzərə alsaq, onun dilçiliyə aid elm sahəsi olduğunu deyə bilərik. Amma onomalogiya dilçiliyin bölməsi olmaqla yanaşı onun bir sıra spesifik xüsusiyyətləri də vardır. Bu səbəbdən də onun öyrənilməsində digər sahələrin də metodlarından istifadə etmək lazım gəlir. Onomalogiya ayrıca dil sahəsi kimi son dövrlərdə formalaşsa da, ən qədim dövrdən dilçi alimlərin və filosofların diqqət mərkəzində olmuşdur.

2. Xüsusi adların ən vacib xüsusiyyətlərindən biri, ayrı-ayrı obyektlərə təyin edildiklərindən yalnız bir dil mühitində deyil digər mühitdə də eyni ilə işləyə bilməsidir. Yəni əgər xüsusi ad bir dildə yaranıbsa digər dilə keçəndə dəyişdirilə bilmir, yəni onu tərcümə etmək mümkün olmur. Bu mənada xüsusi adlar tərcümə prosesində ciddi problemlər yarada bilər. Bu xüsusən də özünü bədii ədəbiyyatın tərcüməsi zamanı göstərir. Nəticə etibarı ilə xüsusi adlar dillərarası və mədəniyyətlərarası alınmaların obyektı sayılır, çünki onlar əşyanın yalnız bir dil mühiti çərçivəsində istifadə olunmasına xidmət etmir. Xüsusi adlar bu mənada spesifik xüsusiyyətlərə malik olurlar və onlar bir dildən digər dilə keçərkən tərcümə edilmədiyindən bir dil tərəfindən əcnəbi dilə məxsus xüsusi adların alınması mürəkkəb bir proses kimi qeyd edilməlidir. Başqa dillərdən götürülmüş xüsusi adların mənimsənilməsində iki cəhət özünü göstərir. Birinci halda söz olduğu kimi qəbul edilir və işlədilir. İkinci halda isə söz semantik və fonetik dəyişikliyə məruz qalaraq mənimsənilir. Bu isə üç üsulla həyata keçirilir: transkripsiya, transliterasiya və transpozisiya.

3. Dilçilikdə mübahisə doğuran məsələlərdən biri də ad sistemində komponentlərin sayı məsələsidir. Məlumdur ki, üçkomponentli ad sistemi dünyanın bir çox xalqlarında yoxdur. Bu sistem daha çox rus ad sistemində məxsus olduğundan Azərbaycan dilinə və digər keçmiş SSRİ xalqlarının dilinə də oradan keçmişdir. Xüsusən ata adının işlənilməsi dünyanın bir çox xalqlarına məxsus xüsusiyyət deyil.

4. Ləqəblər bədii ədəbiyyatda üslubi çalar yaratmaqla yanaşı yazıçının obraza münasibəti və ifadə etmək istədiyi fikri bildirmək

üçün ən uğurlu vasitələrdən biridir. Bədii ədəbiyyatda işlənən ləqəblər əsil adla birlikdə işlənilib-ışlənmməsinə görə iki yerə bölünür: Əsl adla birlikdə işlənməyən ləqəblər və əsl adla birlikdə işlənən ləqəblər.

5. Bədii ədəbiyyatda ləqəblərdən bir üslubi vasitə kimi geniş istifadə edilməsi onun xalq danışq dilində geniş yayılması ilə bağlıdır. Bu səbəbdən də xalq danışq dilinin daha çox özünü göstərdiyi əsərlərdə ləqəblərdən daha çox istifadə edilir.

6. Bədii əsərdə obrazlara verilən ənənəvi adlarda millilik qorunur və tarixilik prinsiplərinə əməl olunursa, uydurulmuş adları bu cəhətdən fərqləndirmək lazımdır. Bu adları daha çox ləqəblərə bənzətmək olar. Çünki yazıçı və dramaturqun uydurduğu adlarla obrazın mənəvi xüsusiyyətləri, xarici görünüşü və digər əlamətləri arasında uyğunluq olur. Məhz bu uyğunluq ədib tərəfindən uydurulmuş adların yaranmasında başlıca rol oynayır.

7. Bədii adlar, digər dil ifadələri kimi, müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. Ancaq qeyri-müəyyənliyin qarşısını almaq üçün sadəcə xarici qrammatik quruluşa deyil, bədii adların funksiyasına da diqqət yetirmək lazımdır. Uyğun bir ad, qrammatik quruluşuna görə deyil, danışanın müəyyən ifadəyə verdiyi funksiyaya görədir.

8. Bədii adlar, əvəzliliklər kimi, istinad üçün istifadə edilə bilər, lakin fərqli səbəblərdən fərqli obyektləri təyin etmək üçün fərqli danışanlar tərəfindən istifadə edilə bilən əvəzliliklərdən fərqli olaraq, müəyyən bir situasiyada istifadə edilən bədii ad eyni adamı / fenomeni ifadə edir.

9. Müvafiq bir ad bir tərifi olaraq istifadə edilərsə, bir obyekt fərdiləşdirmə funksiyasını itirir və konnotativə çevrilir.

10. Deonimlər bədii mətnlərdə bədii adların transformativləri kimi çıxış edir. Bu transformasiya birtərəflidir. Real həyatda mövcud olan şəxsin, yerin və ya predmetin adı transformasiya olunub deonimə çevrilərək bədii mətnə daxil edilir, metafora, bənzətmə predmetinə çevrilir.

11. Konnotativlər isə bədii mətn daxilində əlavə mənə kəsb edərək insan düşüncəsində müəyyən asosasiyalar toplusu yaradır.

Tədqiqatın məzmunu və əsas müddəaları aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. “Xüsusi adların tərcüməsi” // Azərbaycan Dillər Universiteti “Tərcümə problemləri” Respublika Elmi-Praktik Konfransı. - Bakı, -15 mart 2019-cu il, -s.129-131

2. “Azərbaycan onomastika məktəbinin banisi Afad Qurbanov” // Beynəlxalq və Milli Akademiyaların akademiki, görkəmli dilçi alim, türkoloq və ictimai xadim, müasir Azərbaycan əlifbasının müəllifi Afad Qurbanovun 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransı, - Bakı: -24 may, -2019-cu il, -s.118-122

3. “İmadəddin Nəsimi şərinə xüsusi adlar” // Azərbaycan Dillər Universiteti BeynəlxalqTürk mədəniyyəti və İrsi fondu Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyin’ h’sr olunmuş “Nəsimi və intibah ideyaları” mövzusunda Respublika Elmi Konfransı, -Bakı: -11oktyabr 2019-cu il, -s.248-251

4. “Xüsusi adların bədii mətndə funksionallaşması” // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinə həsr olunmuş Doktorantların və Gənc tədqiqatçıların XXIII Respublika Elmi Konfransı (II cild) – Bakı:-3-4 dekabr 2019-cu il -s 209-211

<https://elibrary.ru/item.asp?id=46230045>

5. “Этимологические значения эпонимов” // Института международных отношений Ульяновского государственного университета Язык Культура Коммуникация Материалы XIV Международной научно-практической конференции (памяти профессора С. А. Борисовой) -Ульяновск, -15 июня 2021 года, -с.160-164, УДК 81’1 (04) ББК 81.006.3я43 Я41

<https://elibrary.ru/item.asp?id=46463661>

6. Functioning of Proper Names in the English Literary Text // Path of Science. -Sloveniya: -2021, -s.3006-3011, ISSN: 2413-9009 <https://cyberleninka.ru/article/n/functioning-of-proper-names-in-the-english-literary-text/viewer>

7. "The problems of translation of proper names in children's literature" // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri, - Bakı: Elm və təhsil, – 2022, -N1, -s.202-209, ISSN: 2224-9257

8. Ethnonym as a type of language nomination // Elmi xəbərlər. - Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, - 2022, N2, - s.39-44

9. Лингвистический и социолингвистический статус имен собственных // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Filologiya məsələləri (№5), - Bakı: Elm və təhsil, – 2024, -s.44-49,

<https://doi.org/10.62837/2024.5.43>,

10. The linguistic aspects of integrating foreign names into English // Azərbaycan Universitetinin Elmi jurnalı, İPƏK YOLU (№.3), – Bakı: -2025, -səh.238-243 ISSN: 1810-911X
<https://doi.org/10.30546/SI.2025.3.225.353>

11. The role of abbreviations in the evolution of English personal names // Türkiye Selçuk Universiteti ve Azerbaycan Diller Universiteti, 5. Uluslararası Dil ve Çeviribilim Kongresi, - Bakı: 24-25-26 Sentyabr 2025, s.156-157

12. Information coding of proper names in literary texts // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi №4, - Bakı: Mütərcim, – 2025, -s.187-192

Dissertasiyanın müdafiəsi 8 Sentyabr 2026-cı il tarixində saat 11:00-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən FD 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə.
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 24 İyun 2026-cı il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 12.06.2026

Kağızın formatı: 60x84 ¹/₁₆

Həcm: 43 576 işarə

Tiraj: 100